

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Turkish Language & Literature Research

|| Sayı/Issue 5 (Ağustos/August 2021), s. 282-291.
|| Geliş Tarihi-Received: 25.06.2021
|| Kabul Tarihi-Accepted: 09.08.2021
|| Araştırma Makalesi-Research Article
|| ISSN: 2687-5675
|| DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.957725

Türkçe Sözlük'te +sX Ekinin Kullanımı ve Art Zamanlı Bir Bakış

The Use of sX Suffix in Turkish Dictionary and A Diachronic Overview

Gizem KORKUT*

Öz

Bu çalışmada; Türkçenin tarihi dönemlerinde kullanılan +sXg ve bu ekin günümüz Türkçesindeki şekli olan +sX gramer kitaplarında tanımlanmaya çalışılmıştır. Türkçenin tarihi dönemlerinde +sX ekinin büyük çoğunlukla benzerlik anlamını vermede kullanıldığı tespit edilmiştir. Ekin en eski şekli +slg ve +çlg olup Karahanlı Türkçesine kadar bu şekliyle geldiği görülmüştür. Harezmi döneminden itibaren ekte değişiklikler söz konusudur. Ekin, Harezmi döneminde +sl; Kıpçak döneminde +sl ve +sly; Çağataycada +sl; Eski Anadolu Türkçesinde +sl şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Ek; son sesinin düşmesiyle +sl halini almış, günümüz Türkçesine kadar gelmiş ve Türkiye Türkçesindeki ünlü uyumunun sonucunda +sX şeklini almıştır. Ekin, Türkiye Türkçesindeki şekilleri için Türk Dil Kurumu'nun yayınladığı on birinci basım *Türkçe Sözlük* kullanılmıştır. *Türkçe Sözlük*'te tanımlanan sözcükler aracılığıyla ekin günümüzde sözcük türetmedeki işlevi tespit edilmiştir. Tespit edilen sözcüklerden hareketle +sX eki Türkiye Türkçesindeki sözcüğe yüklediği anlama göre; benzerlik ifadesi taşıması, terim ve takım adı oluşturma bakımından üç başlık altında sınıflandırılmıştır. Ekin 120 sözcükle en çok benzerlik ifadesi taşıyan sözcük türetmede kullanıldığı tespit edilmiştir. Benzerlik ifadesi taşıyan sözcükler; bitki, bir durum, cinsiyet, değerli taş, edebiyat, eğlence, eşya, geometrik şekil, gökyüzü, hayvan, maden, meyve ve sebze, organ, renk, sanat, tahıl, tat, yapı ve inşaat malzemeleri, yiyecek olmak üzere 19 başlık altında verilmiştir. Anatomiden 6, bitki biliminden 5, astronomiden 3, dilbilimden 3, biyoloji, diploması ve tıp alanından 1 olmak üzere 7 farklı alanda terim türetmede kullanıldığı tespit edilmiştir. Ekin; deniz hayvanı takımı, genel hayvan takımı, parazit ve kuş takımı olmak üzere 4 hayvan takımına ad vermede kullanıldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, biçimbilgisi, addan ad yapan ek, +sX.

Abstract

In this study; the +sXg suffix used in the historical periods of Turkish and the +sX suffix with its use in today's Turkish have been witnessed in grammar books. It has been determined that the suffix in Old Turkish is mostly used to mean similarity. The oldest form of the crop is +slg and +çlg and it has been seen that it came in this form until Karahanlı Turkish. There are some changes in the annex since the Harezmi period. In the Harezmi period +sl; In the Kipchak period +sl and +sly; +Sl in Chagatai; It has been determined that it is used as +sl in Old Anatolian Turkish. Additional; With the fall of the last voice, it became +sl, reached today's Turkish and became +sX as a result of its famous harmony in Turkey Turkish. The eleventh edition Turkish Dictionary is used for the forms of Ekin in Turkey Turkish. The

function of the suffix in word derivation has been determined by means of the words witnessed in the Turkish Dictionary. Based on the detected words, the suffix +sX according to the meaning it attributes to the Turkish word; It is classified under three headings in terms of having similarity expressions, creating terms and team names. It has been detected that this suffix derives 120 words in the sense of similarity. Plant, case, gender, gemstone, literature, entertainment, goods, geometric shapes, sky, animal, mineral, fruit and vegetables, organ, color, art, cereal, flavor, construction and building materials, and food are listed under the name of title 19. This suffix has been used in 6 different fields to derive the term 6 anatomy, 5 plant science, astronomy 3, linguistics 3, biology, diplomacy and medicine 1. This suffix has been observed to be used to name 4 animal teams: marine animal team, general animal team, parasite and bird team.

Key Words: Turkey Turkish, morphology, deriving noun from noun affix, +sX.

Giriş

Dilin değişim ve gelişim içinde oluşu eklerin tarihî dönemlerden günümüze gelişinde değişikliğe uğramasına vesile olmuştur. Tarihî dönemler boyunca eklerde fonetik ve morfolojik olarak aşamalı değişiklikler söz konusudur. Eklerde bu değişikliklerin yanı sıra işlekliliğinde daralma veya kullanımdan düşme gibi durumlar da görülmektedir. En eski biçiminin +sİğ/+çİğ olarak tespit edildiği +sX ekinin son sesinde düşme ve +sU şeklinde alt biçimbirimlerinde çeşitlilik meydana gelmiştir.

Tarihî dönemlerden günümüze ulaşırken Türkçede ekler çoğunlukla *yapım* ve *çekim ekleri* olmak üzere iki başlık altında değerlendirilmektedir. *Addan ad*, *addan eylem*, *eylemden ad*, *eylemden eylem* olmak üzere dört grubuna ayrılan yapım ekleri arasında +sX eki, *addan ad yapan ek* kategorisinde yer almaktadır. Çalışmaya konu olan +sX eki; kök veya gövdelere eklenerek yeni fiil ve isim oluşturulmada kullanılmaktadır. Bu çalışmada +sX ekine sözcüklere yüklediği anlam ve işlev açısından bakılmıştır. Çalışmada +sX ekinin işlevsel yönünü ortaya koymada veri tabanı olarak Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan on birinci basım *Türkçe Sözlük* kullanılmıştır.

1. Türkçenin Tarihî Dönemlerinde +sİğ/+çİğ Eki Hakkında

Araştırmamıza konu olan *addan ad* türeten +sX eki; Eski Türkçede +sİğ şeklinde benzerlik anlamını vermek için kullanılmıştır. *Gabain*; genellikle ekin +sığ, +sığ olarak ve ikincil olarak +çığ, +çig ‘gibi, benzer’ anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir (1988: 48). Erdal, +sıg ekinin adlara eklenerek ‘benzer veya benzemeye çalışmak’ anlamına gelen sıfatlar yaptığını belirtmiş ve *öñi+sıg* ‘seçkin’, *adin+sıg* ‘farklı’, *bar+sıg* ‘varmış gibi’ örnekleriyle de ekin kullanımını göstermiştir (2004: 146). Banguoğlu, +sıg ekinin Eski Türkçede benzerlik anlamında sıfatlar yapan çok işlek olmayan bir ek olduğundan bahsetmiştir (2011: 199). Ergin +sX eki için ‘benzerlik ve gibilik’ anlamları taşıdığını, çok işlek kullanılmadığını ve Eski Anadolu Türkçesi döneminde *ayruğ+sı* örneğinde görüldüğü gibi ekin düz ünlülü olduğunu belirtmiştir (2012: 170). Clauson, +sİğ ekinin benzerlik bildirdiğini *er < ersig* ‘erkek gibi’ (2007: 189) örneğiyle vermiş ve bu ekin işlek olarak kullanılmadığını ifade etmiştir.

Gabain; Eski Türkçe döneminde +sİğ eki için *adinçig < *adinç + sıg* ‘olağanüstü, harika, şaşılmalı’, *korkinçig < korkinç+sıg* (2000: 81), *küsençig < küsenç+çig* ‘arzu edilen, istenen’ (1988: 48) örneklerini vermiştir. Tekin; bu ek için *yılsig* ‘refah içinde, müreffef, zengin, mutlu’ (2003: 84). *Yılsig* sözcüğü için farklı okumalar mevcuttur (bkz. Uçar 2017). Tekin, sözcüğü *yılsig* olarak okumasının sebebini tasvirî bir **yıl* köküne +sıg ekinin eklenmesiyle açıklamıştır (2003: 84).

Karahanlı döneminde Eski Türkçede olduğu gibi ekin +sıg/+sig şeklinin yanı sıra +çığ/+çig şeklinin de bulunduğunu belirten Hacıeminoğlu; bu ekin isimlere eklenerek 'benzer, gibi' işlevinde kullanılan yeni sözcükler türettiğini belirtmiştir (2019: 15).

Ali erdi munda basakı talu / Kür ersig yürekliğ menşesi tolu "Seçkin, cesur, yiğide benzer akıllı Ali vardı." (KB 57).

Hâcib kördi ay toldı kılkı yañı/erende adınsıg kişide öñi "Hâcib Ay Toldı'nın başka insanlarda olduğunu ve bir başka hal ve tavra sahip bulunduğunu gördü." (KB 562).

Könilik özele kesermen işig / Adırmaz men *begsig* ya kulsıg kişig (KB 809). "Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları bey veya kul olarak ayırmam."

Ulugsig küvez kür kişi ol turı / Küniñe kodı ol küvezlik kurı (KB 1706). "Büyüklik taslayan, kibirli ve küstah adam tatsız ve sevimsiz olur; kibirli insanın itibarı günden güne azalır."

Karañku titigsig bu bürk ev içi / Yaruttı yaşık birle erklig küçi (KB 3723). "Bu kubbe evin içi balçıktan yapılmıştır ve karanlıktır; onun hâkim kudreti bunu güneş ile aydınlattı."

Toparlı; Harezmi Türkçesinde ekin +sı/+si olarak kullanıldığını *ağır+sı* 'ağırca', *artuk+sı* 'fazlaca' örnekleriyle belirtmiştir (1992: 21). *Kündüz artuqsı ʾaʾāt kılmadı erdi* "Gündüz çok ibadet yapmadı" (NF 413/9).

Karamanlıoğlu, Kıpçak Türkçesinde ekin +sı, +sıy şeklinde kullanıldığını belirtmiştir (1994: 33). Codex Cumanicus'ta *agırsıy bile~avırsı bile* 'hürmetli, hürmete değer' (CC 31a) şeklinde geçmektedir.

Eckmann; Çağatay Türkçesinde ekin +sI şeklinde olduğunu belirtmiş ve *ağırsı* 'saygı, itibar, misafirperverlik', *artuqsı* 'fazla, çok', *ayruqsı* 'farklı, muhtelif' (2017: 51) örneklerini vermiştir.

Gülsevin; Eski Anadolu Türkçesinde ekin +sI şeklinde kullanıldığını *artuqsı*, *ayruqsı* örneklerini vererek ifade etmiştir (2017: 129). *Tarama Sözlüğü*'nde *ersi* 'er gibi' (TaS 2019 VII: 256) maddesinde benzerlik ifadesi yüklenmiş şekliyle geçmektedir.

Türkçenin tarihî dönemlerine baktığımızda ekin düz-dar ünlülü olduğunu ve genellikle de ekin art ünlülü kullanıldığını görmekteyiz. Günümüz Türkçesiyle işlevinin benzer olduğunu ve ekin tarihî dönemlerde de *benzerlik* anlamı vermede kullanıldığını söyleyebiliriz.

2. Türkiye Türkçesinde +sX Eki Hakkında

Ekin gelişimiyle ilgili araştırmacılar çeşitli görüş belirtmişlerdir. Ergin, +sX ekinin Batı Türkçesinde -sı, -si ekinin -g ve -ğ'nun düşmesi sonucunda -sıg, -sig'den gelmiş olduğunu söylemiştir (2012: 171). Korkmaz; Eski Türkçedeki addan fiil türeten +sI- ekiyle fiilden ad türeten -g ekinin kaynaşmasından oluşan +sIg birleşik ekinin tarihî gelişme sürecinden geçmiş kalıntısı durumunda olan bir ek olduğunu ifade eder (2019: 139). Brockelmann; ekin -g/-ğ düşmesi sonucunda +sX şeklini aldığını söylemiştir (1954: 136). Tarihî dönemlerdeki söz sonundaki -g/-ğ seslerinin düşmesi oldukça sık rastlanan bir ses olayı olmakla birlikte bu ekin de böyle bir düşme sonucunda oluşmuş olması muhtemeldir.

Banguoğlu, ekin +(I)msI ekinden daha fazla adlaştırma yapmaya uygun olması sebebiyle +(I)msI ekine nazaran daha işlek kullanıldığını belirtmiştir (2011: 199). Hatipoğlu; +sX ekinin ad soylu sözcüklere eklenerek 'benzer ve gibi' anlamı yüklediğini belirtmiştir (1981: 139). Gencan; +imsi ekinin bir maddesi şeklinde +si olarak da

kullanıldığını belirterek +imsi ekiyle aynı işlevde olduğunu ifade etmiştir (1979: 184). Eker; ekin benzerlik ifade ettiğini, kullanım sıklığının düşük olduğunu ve +msI ekiyle ilişkili olduğunu ifade etmiştir (2017: 274). Deny; kullanımı sınırlı olan, bazı sıfatlara eklenebilen ve eklendiği sözcüğe benzerlik anlamı katan +msI, +mtrAk ekleriyle birlikte +sI'ya yer vermiştir. Deny; ekin *k, k̄, n* ve *l'*den sonra +sI biçiminde eklendiğini ve bazen de *e* veya *a* ünlülerinden sonra bu şekilde eklendiğini söylemiştir (2012: 299). Korkmaz; ekin benzerlik, yakınlık, andırma gösteren sıfatlar türettiğini ve benzerlik dışında coğrafi ve botanik terimlerini Türkçeleştirmede, takım ve aile adları oluşturmada kullanıldığını belirtmiştir (2019: 140). Ramstedt; öncelikle ekin yalnızca Tunguzca ve Korecede kullanılan -si ekinden ayrı tutulması gerektiğini söylemiş ve çalışmanın konu edindiği +sI ekini ikinci bir varyasyon olarak göstermiştir. Son ek olarak isim türetmede kullanılan bu ek için *kušluğ* 'köle gibi', *temirsi* 'demir gibi' örneklerini vermiştir (Ramstedt 1952: 162). Räsänen; -si ve -su ortak başlığı altında eki vermiştir. Türkçede *kara-su* 'siyahımsı' olarak kullanıldığını söylemiştir (Räsänen 1957: 110).

3. Türkçe Sözlük'te +sX Ekinin Kullanımı

Türkçe Sözlük'teki 147 sözcüğü türetmede +sX ekinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu tespit edilen sözcükler; benzerlik anlamı karşılayan sözcük oluşturmada, terim oluşturmada ve bir hayvan takımı oluşturmada kullanılmak üzere 3 başlıkta sıralanmıştır. *Terliksi* sözcüğüne hem benzerlik hem de takım adı anlamında kullanılan sözcük türetmesi açısından iki başlıkta da yer verilmiştir.

3.1. +sX Ekiyle Oluşturulmuş ve Benzerlik İfadesi Taşıyan Sözcükler

Bu başlık altında 120 sözcük tespit edilmiştir. Tespit edilen tüm sözcükler tek sözcükten oluşmaktadır. *Benzerlik ifadesi taşıyan sözcükler* % 81,63 oranıyla en çok sözcük sayısına sahip başlıktır. Çalışmanın önceki bölümünde gramer kitaplarında +sX ekinin çoğunlukla benzerlik ifadesi taşıyan sözcükler türettiği bilgisi verilmiştir ve bu çalışmada bu bilgiyle örtüşen bir sonuç elde edilmiştir.

3.1.1. Bitki ve Bitkiyle İlgili Adlara Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

ağaçsı 'ağacı andıran ağaca benzeyen ağaç gibi ağacımsı', **çiçeksi** 'çiçeği andıran, çiçeğe benzeyen, çiçek gibi, çiçeğimsi', **dalsı** 'dalı andıran, dala benzeyen, dal gibi', **dikensi** 'dikene benzer, dikenini andıran, diken gibi, dikenimsi', **hardalsı** 'hardala benzeyen, hardalı andıran, hardal gibi, hardalımsı', **kabuksu** 'kabuğu andıran, kabuğa benzeyen, kabuk gibi, kabuğumsu', **kamışsı** 'gövdesi kamış gibi boş ve boğumlu olan', **kozalaksı** 'kozalağa benzeyen, kozalak görünüşünde olan, kozalak gibi, kozalağimsi', **susamsı** 'susamı andıran, susama benzeyen, susam gibi', **topraksı** 'toprağı andıran, toprağa benzeyen, toprak gibi', **yapraksı** 'yaprak görünüşünde olan'.

3.1.2. Bir Durum İle İlgili Adlara Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

alaysı 'alayı andıran, alaya benzeyen, alay gibi, alayimsi', **aptalsı** 'aptal gibi, aptala benzer aptalımsı', **ayırıksı** 'alışagelmış töre ve davranışlara aykırı olan eksantrik', **bulanıksı** 'bulanık gibi, biraz bulanık', **büyüküsü** 'büyüğü andıran', **şeytansı** 'şeytanı andıran, şeytana benzeyen, şeytan gibi, şeytanımsı', **tıpkısı** 'aynı', **yabansı** 'acaip'.

3.1.3. Cinsiyet Adlarına Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

kadınsı 'kadına benzer, kadın gibi, kadınımsı', **erkeksi** 'erkeği andıran, erkeğe benzeyen, erkek gibi, erkeğimsi, maskülen'.

3.1.4. Değerli Taş Adlarına Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

sedefsi 'sedefi andıran, sedefe benzeyen, sedef gibi, sedefimsi', **zümrütsü** 'zümrüdü andıran, zümrüde benzeyen, zümrüt gibi'.

3.1.5. Edebiyat İle İlgili Terimlere Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

destansı 'destan niteliğinde olan, destana benzeyen, destan gibi, destanımsı, destani, epik', **masalsı** 'masalı andıran, masala benzeyen, masal gibi, masalımsı', **mizahsı** 'mizahı andıran, mizaha benzeyen, mizah gibi, mizahımsı', **ozansı** 'şairimsi', **romansı** 'romanı andıran, romana benzeyen, roman gibi, romanımsı', **şiirsi** 'şiiri andıran, şiire benzeyen, şiirimsi'.

3.1.6. Eğlence Adlarına Gelerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

karnavalsı 'karnavalımsı'.

3.1.7. Eşyalara Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

bezsi 'bezi andıran, beze benzeyen, bez gibi, bezimsi', **camsı** 'cam gibi saydam olan, cama benzeyen', **ipeksi** 'ipeğe benzer, ipek gibi, ipeğimsi', **ipliksi** 'ipliği andıran, ipliğe benzeyen, iplik gibi, ipliğimsi', **ipsi** 'ipi andıran, ipe benzeyen, ip gibi', **kağıtsı** 'kâğıdı andıran, kâğıda benzeyen, kâğıt gibi, kâğıdımsı', **merceksi** 'merceği andıran, merceğe benzeyen, mercek gibi', **mızraksı** 'mızrağa veya mızrak ucuna benzeyen', **taraksı** 'tarağı andıran, tarağa benzeyen, tarak gibi', **süngersi** 'sünger gibi gözenekleri olan, süngere benzeyen, süngerimsi', **terliksi** 'terlik biçiminde olan', **pulsu** 'pula benzeyen, pul gibi olan'.

3.1.8. Geometrik Şekillere Benzerlik Anlamı Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

billursu 'billuru andıran, billura benzeyen, billur gibi, billurumsu, kristaloit', **çanaksı** 'çanağı andıran, çanağa benzeyen, çanak gibi', **çembersi** 'çemberimsi', **çengelsi** 'çengeli andıran, çengel biçimli, çengelimsi', **külahsı** 'külâhı andıran, külâha benzeyen, külâh gibi, külâhımsı', **piramitsi** 'piramide benzeyen, piramidi andıran, piramidimsi'.

3.1.9. Gökyüzü İle İlgili Adlara Gelerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

yıldızsı 'yıldızı andıran, yıldıza benzeyen, yıldız gibi, yıldızımsı'.

3.1.10. Hayvan ve Hayvanlarla İlgili Adlara Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

aslansı 'aslanımsı aslana benzeyen aslan gibi aslanımsı', **eşeksi** 'eşeği andıran, eşeğe benzeyen, eşek gibi, eşeğimsi', **filisi** 'filini andıran, file benzeyen, fil gibi', **horozsu** 'horozu andıran, horoza benzeyen, horoz gibi, horozumsu', **ibiksi** 'ibiği andıran, ibiğe benzeyen', **hayvansı** 'hayvanı andıran, hayvana benzeyen, hayvan gibi, hayvanımsı', **gagamsı** 'gagayı andıran, gagaya benzeyen, gaga gibi', **gümüşsü** 'gümüşü andıran, gümüşe benzeyen, gümüş gibi, gümüşümsü', **boynuzsu** 'boynuzu andıran, boynuzla benzeyen, boynuz gibi, boynuzumsu', **tavuksu** 'tavuğu andıran, tavuğa benzeyen, tavuk gibi', **örümceksi** 'örümcek ağı gibi ince ve seyrek dokulu olan'.

3.1.11. Maden Adlarına Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

altınsı 'altını andıran altına benzeyen altın gibi altınımsı', **bakırsı** 'bakırı andıran bakıra benzeyen bakır gibi bakırımsı', **çeliksi** 'çeliğe benzeyen, çeliği andıran, çelik gibi', **kalaysı** 'kalayı andıran, kalaya benzeyen, kalay gibi', **kromsu** 'kromu andıran, kroma benzeyen, krom gibi', **kumsu** 'kumu andıran, kuma benzeyen, kum gibi', **kurşunsu**

'kurşunu andıran, kurşuna benzeyen, kurşun gibi, kurşunumsu', **kükürtsü** 'kükürdü andıran, kükürde benzeyen, kükürt gibi, kükürdümsü', **platinsi** 'platini andıran, platine benzeyen, platin gibi, platinimsi', **madensi** 'madene benzeyen, madeni andıran, maden gibi, madenimsi', **metalsi** 'metallerin fiziksel özelliklerini, metal olmayan öğelerin ise kimyasal özelliklerini taşıyan element, madensi, metaloit', **kömürsü** 'kömürü andıran, kömüre benzeyen, kömür gibi, kömürümsü'.

3.1.12. Meyve ve Sebze Adlarına Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

armutsu 'armudu andıran armuda benzeyen armut gibi armudumsu', **bademsi** 'bademi andıran, bademe benzeyen, badem gibi', **bibersi** 'biberi andıran, bibere benzeyen, biber gibi, biberimsi', **çileksi** 'çileği andıran, çileğe benzeyen, çilek gibi, çileğimsi', **karpuzsu** 'karpuzu andıran, karpuz benzeyen, karpuz gibi, karpuzumsu', **kavunsu** 'kavunu andıran, kavuna benzeyen, kavun gibi, kavunumsu', **mantarsı** 'mantarı andıran, mantara benzeyen, mantar gibi, mantarimsi', **muzsu** 'muz andıran, muza benzeyen, muz gibi, muzumsu', **odunsu** 'odunu andıran, oduna benzeyen, odun gibi, odunumsu', **soğansı** 'soğanı andıran, soğana benzeyen, soğan gibi, soğanımsı', **portakalsı** 'portakalı andıran, portakala benzeyen, portakal gibi, portakalımsı'.

3.1.13. Organ ve Organlarla İlgili Adlara Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

ayaksı 'ayağı andıran ayağa benzeyen, ayak gibi', **balgamsı** 'balgamı andıran, balgama benzeyen, balgam gibi', **beyinsi** 'beyni andıran, beyne benzeyen, beyin gibi', **böbreksi** 'böbrek biçiminde olan', **iliksi** 'iliği andıran, iliğe benzeyen', **kemiksi** 'kemiği andıran, kemiğe benzeyen, kemik gibi, kemiğimsi', **kirpiksi** 'kirpiği andıran, kirpiğe benzeyen, kirpik gibi', **tırnaksı** 'tırnağı andıran, tırnağa benzeyen, tırnak gibi', **parmakası** 'elin parmaklarını andırır biçimde olan', **sümüksü** 'sümük özelliğinde olan, sümüğe benzer, sümük gibi, sümüğümsü', **zarsı** 'zarı andıran, zara benzeyen, zar gibi, zarımsı'.

3.1.14. Renk Adlarına Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

eflatunsu 'eflatunumsu', **kızılısı** 'kızılımsı'.

3.1.15. Sanat İle İlgili Adlara Gelerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

resimsi 'resmi andıran, resme benzeyen, resim gibi'.

3.1.16. Tahıl Adlarına Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

buğdaysı 'buğdayı andıran, buğdaya benzeyen, buğday gibi, buğdayımsı', **bulgursu** 'bulguru andıran, bulgura benzeyen, bulgur gibi, bulgurumsu', **mercimeksi** 'mercimeği andıran, mercimeğe benzeyen, mercimek gibi', **pirinçsi** 'pirinç andıran, pirinçe benzeyen, pirinç gibi'.

3.1.17. Tat İle İlgili Adlara Gelerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

bayatsı 'bayatlamaya başlamış', **buruksu** 'buruğa benzer, buruk gibi', **yanıksı** 'biraz yanık olan'.

3.1.18. Yapı ve İnşaat Malzemelerine Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

anıtı 'anıtı andıran, anıta benzeyen, anıt gibi, anıtımsı, abidemsi', **basamakası** 'basamağı andıran, basamağa benzeyen, basamak gibi', **balkonsu** 'balkonu andıran, balkona benzeyen, balkon gibi, balkonumsu', **betonsu** 'betonu andıran, betona benzeyen, beton gibi, betonumsu', **kilsı** 'kili andıran, kile benzeyen, kil gibi', **kireçsi** 'kireci andıran, kirece benzeyen, kireç gibi, kireçimsi', **kümbetsi** 'kümbeti andıran, kümbete benzeyen', **merdivensi** 'merdiveni andıran, merdivene benzeyen, merdiven gibi, merdivenimsi',

mermersi 'mermeri andıran, mermere benzeyen, mermer gibi, mermerimsi', **taşsı** 'taşı andıran, taşa benzeyen, taş gibi, taşimsi'.

3.1.19. Yiyecek Adlarına Eklenerek Benzerlik Anlamı Oluşturan +sX Eki:

ekmeksi 'ekmeği andıran, ekmeğe benzeyen, ekmeği gibi, ekmeğimsi', **hamursu** 'hamuru andıran, hamura benzeyen, hamur gibi, hamurumsu', **peynirsi** 'peyniri andıran, peynire benzeyen, peynir gibi, peynirimsi', **zeytinsi** 'zeytini andıran, zeytine benzeyen, zeytin gibi, zeytinimsi', **unsu** 'un gibi olan, unu andıran', **yağsı** 'yağı andıran, yağa benzeyen, yağ gibi, yağimsi'.

3.2. +sX Ekiyle Oluşturulmuş ve Terimler

Tespit edilen sözcükler arasında % 13,60'ı bu başlığa aittir. Anatomiden 6, bitki bilimden 5, astronomiden 3, dilbilimden 3, biyoloji, diploması ve tıp alanından 1 olmak üzere 20 sözcüğün +sX ekiyle türetildiği tespit edilmiştir.

3.2.1. Anatomi Terimi Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

ağsı 'ağ görünüşünde olan, ağ gibi örülmüş olan', **çanaksı hücreler** 'salgılanacağı zaman şişen ve belirli bir büyüklüğe geldiklerinde içlerindeki sıvı salgısını boşaltan bez hücreleri', **kemiksi bölge** 'kıkırdağın kemiğe dönüşmekte olduğu kemik tabakası', **kirpiksi cisim** 'gözdeki damar tabakasının ön dış bölümü', **örümceksi zar** 'beyni ve omuriliği örten sert zar ile ince zar arasında bulunan ağ gibi ince, seyrek dokulu zar', **tırnaksı kemik** 'göz çukurunun iç çeperinde bulunan, küçük, dört köşe ince bir çift kemik'.

3.2.2. Astronomi Terimi Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

ayrıkası ay 'ay yörüngesindeki enberi noktasından art arda iki geçişi arasındaki süre', **ayrıkası yıl** 'yerin kendi yörüngesindeki günberi noktasından art arda iki geçişi arasındaki süre', **bulutsu** 'uzayda gaz ve toz bulutu, nebülöz'.

3.2.3. Bitki Bilimi Terimi Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

buğdaysı meyve 'çok ince olan kabuğu, zarından ayrılmayacak derece kaynaşmış olan, tohum izlenimi veren bir kuru meyve bir kuru meyve, buğdaysı tane, buğdaysı tohum', **buğdaysı tane** 'buğdaysı meyve', **buğdaysı tohum** 'buğdaysı meyve', **incirsi meyve** 'gerçek bir meyve olmayan, yumurtalıklardan değil çiçeklikten oluşan incire benzer meyve', **köksü** 'ciğer otlarında ve yosunlarda kökü andıran, bitkinin tutunmasına yarayan bölüm'.

3.2.4. Biyoloji Alanında Terim Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

sümüksü zar 'burun boşluklarını yutağa kadar kaplayan sümük doku'.

3.2.5. Dilbilimi Alanında Terim Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

damaksı 'boğumlanma noktası damakta bulunan ses', **eylemsi** 'fiilimsi', **gırtlaksı** 'gırtlakta boğumlanan ses'.

3.2.6. Diplomatik Terim Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

ülmatomsu 'ülmatomu andıran, ülmatoma benzeyen, ülmatom gibi'.

3.2.7. Tıp Alanında Terim Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

örümceksi ben 'sirozun yol açtığı, yüzde ve gövdede görülen kırmızımsı, örümcek biçiminde damar genişlemesi'.

3.3. +sX Ekiyle Oluşturulmuş ve Takım Adları

Tespit edilen sözcüklerin % 4,76'sı bu başlığa aittir. Bu ek ile oluşturulan 7 takım adının tamamı hayvanlara aittir. Takım adı oluştururken +sX ekinin üzerine +lAr çokluk ekini aldığı ve +sXlAR şeklinde sözcüklere eklendiği tespit edilmiştir. Türkçe Sözlük'te +sX ekinin; deniz hayvanı takımı, genel hayvan takımı, parazit ve kuş takımı oluşturma işlevinde türetimler yapmıştır. Sözcükler arasında en çok parazitlerin adını oluşturmada +sX ekinin kullanıldığı görülmüştür.

3.3.1. Deniz Hayvanı Takımı Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

tulumsular 'tulumlular'.

3.3.2. Genel Hayvan Takım Adları Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

insansı 'insana benzeyen, insanı andıran, insanımsı, antropoit', **insansılar** 'maymunları ve insangilleri içine alan maymunlar alt takımı, insanımsılar, antropoitler'.

3.3.3. Kuş Türü Oluşturmada Kullanılan +sX Eki

leyleksiler 'kuşlar sınıfından leylekler, sümsükgiller, balıkçılar ve flamanları içine alan omurgalı hayvanlar takımı'.

3.3.4. Parazit Takım Adı Oluşturmada Kullanılan +sX Eki:

ipsi solucanlar 'solucanların, çoğu insan ve hayvanlarda asalak olarak yaşayan, ince uzun vücutlu bir sınıfı, ipsiler, iplik solucanlar', **ipsiler** 'ipsi solucanlar', **terliksi** 'terlik biçiminde olan; bütün kirpiklilerden, durgun ve kirli sularda yaşayan, yassı gövdeli, bir hücreli hayvan'.

Sonuç

Çalışmaya konu olan +sX eki hemen hemen her gramer kitabında kendine yer bulmuştur. Eski Türkçede benzer ve gibi anlamlarıyla kullanılan bu ek günümüze geldiğimizde de aynı işlevini korumaktadır. İşlev açısından bir fark olmasa da zaman içerisinde dillerin değişmesinin sonucunda yeni görünüm ve işlev kazanmıştır. Eski Türkçede +slğ ve +çİğ olarak nöbetleşe kullanımı olan bu ek, Karahanlı Türkçesinden sonra değişikliğe uğramıştır. Harezmi dönemi itibarıyla ekin sonundaki ğ ünsüzü düşmüş ve ek +sl ve +sly şeklinde kullanılmaya başlamıştır. Harezmi dönemi itibarıyla de ekin +çİğ kullanımı tespit edilememiştir.

Çalışmada toplamda 147 sözcük yer almaktadır. Türkçe Sözlük'ün taranmasıyla elde edilen sözcükler eklenme sonucunda kazandıkları işlevlere göre benzerlik ifadesi taşıması, terim ve takım adı oluşturması bakımından üç başlık altında sıralanmıştır. Benzerlik anlamı taşıyan ifadeler başlığı, 120'i sözcükle +sX ekinin en çok kullanıldığı başlıktır. Bitki 11, bir durum 8, cinsiyet 2, değerli taş 2, edebiyat 6, eğlence 1, eşya 12, geometrik şekil 6, gökyüzü 1, hayvan 11, maden 12, meyve ve sebze 11, organ 11, renk 2, sanat 1, tahıl 4, tat 3, yapı ve inşaat malzemeleri 10, yiyecek 6 olmak üzere 19 farklı kavram alanında 120 sözcük +sX ekiyle benzerlik anlamı kazanmıştır. Ekin gramer kitaplarında yer alan ve en çok vurgulanan özelliği 'benzerlik' olup bu çalışmada da bu bilgiyle örtüşen bir sonuç elde edilmiştir. Ekin; benzerlik ifadeleri oluştururken -e aitlik, özgüllük işlevleri taşıdığı tespit edilmiştir. *Erkeksi, eşeksi, filsi, kadınsı, odunsu* örneklerinde görüldüğü gibi 'ona benzeyen ancak o olmayan' anlamını sözcüğe yüklemiştir.

Ekin terim adı oluşturma işlevi % 13,60 oranla ikinci sırada yer almaktadır. *Anatomiden 6, bitki biliminden 5, astronomiden 3, dilbilimden 3, biyoloji, diplomasi ve tp*

alanından 1 olmak üzere 7 farklı alanda 20 sözcük +sX ekiyle türetilmiştir. Bu sözcüklerin 11'i isnat grubu şeklinde oluşturulmuştur.

Tespit edilen sözcükler arasında % 4,76'sı hayvan takım adı oluşturulmada kullanılmıştır. Bu ek ile oluşturulan takım adlarının tamamı hayvan takım adıdır. Bu 7 sözcüğün 3'ü +sX ile oluşturulmuştur. Geriye kalan 4 sözcük, +sX ekinin üzerine +lAr çokluk ekini alarak +sXlAR şeklinde eklenmesiyle oluşmuştur.

Gramer kitaplarında genellikle ekin çok işlek kullanımının olmadığı görüşü Banguoğlu 2011: 199, Clauson 2007: 189, Ergin 2012: 171) yer almaktadır. Türkçe Sözlük'teki tüm madde başları değerlendirildiğinde ek % 0,12 oranında sözcük türetmede kullanılmıştır. Türkçe Sözlük'e bakıldığında büyük çoğunlukla *andıran* sözcüğü ve +(1)msl ekinin kullanımıyla madde başlarının tanımlandığını görüyoruz. Ekin işlek olmamasının bir sebebi; +(1)msl, +(1)mt(1)rAk gibi farklı eklerle benzer işlev taşıması olabilir. Sonuç olarak tarihî gelişimi ve işlevi incelenen bu ekin, morfolojik değişime uğradığını ve tarihî dönemlerden farklı olarak terim adı ve takım adı oluşturma gibi yeni işlevler kazandığını söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Argunşah, Mustafa ve Güner, Galip (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Banguoğlu, Tahsin (2011). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Brockelmann, Carl (1954). *Osttürkische Grammatik der Islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden.
- Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. London: Oxford University.
- Deny, Jeny (2012). *Türk Dil Bilgisi*. (Çev. Ahmet Benzer). İstanbul: Kocabı Yayinevi.
- Eckmann, János (2014). *Nehcü'l-Ferâdis, Uştmağların Açık Yolu, Cennetlerin Açık Yolu*. (Çev. Semih Tezcan-Hamza Zülfikar). Ankara: TDK Yayınları.
- Eckmann, János (2017). *Çağatayca El Kitabı*. (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: TDK Yayınları.
- Eker, Süer (2017). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon, Vol 1*. Wiesbaden.
- Ergin, Muharrem (2011). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gabain, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (Çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
- Gencan, Tahir Nejat (1979) *Dilbilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gülsevin, Gürer (2017). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (2019). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hatipoğlu, Vecihe (1981). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Karamanlıoğlu, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Korkmaz, Zeynep (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ramstedt, Gustaf John (1952). *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II. Formenlehre*, MSFOu, 104(2).

Räsänen, Martti (1957). *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Studia Orientalia. Editit Societes Orientalis Fennicia XXI.

Tekin, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Simurg Yayınları.

Toparlı, Recep (1992). *Harezmi Türkçesi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Türk Dil Kurumu (2019). *Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Türk Dil Kurumu (2019). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

Uçar, Erdem (2017). Köl Tigin (Doğu 26) ve Bilge Kagan (Doğu 21) Yazıtlarındaki nnyILSG İbaresine Üzerine. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*. 1(2), 6-15.

<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 25.06.2021).

